

פרק נב - הלל

ברכות ההלל

א. בראשי חדשים ושאר ימים שאין גומריין ההלל, דקדק לשמוע את ברכות ההלל מהש"ץ תחילה וסוף [והברכה שלאחריה הקפיד לשמוע כבר מ'הללך'²].

ב. עורר אודות הרגילים בקריאת תהילים בבוקר קודם התפילה, דאם אירע שאמרו מזמורי ההלל אחר עלות השחר ביום שאומרים בו הלל, דלא יברכו אח"כ על קריאת ההלל שבתפילה [זולתי אם נזהרו לכוין להדיא שלא לצאת אז ידי חובת הלל]³.

עקבי דרך

כפי המובא בתוספת מעשה רב (אות מ') מעדות הגר"ח מוואלאז'ין זצ"ל, דכשאמרו חצי הלל לא היה הגר"א מברך בעצמו, אלא הש"ץ היה מברך ומכוין להוציא הצבור בברכה, ע"כ, ובכתר ראש (אות לט) איתא דכן נהג גם הגר"ח מוואלאז'ין ז"ל בעצמו, ולכאורה זהו מהטעם שכתב הערוך השלחן כדי למעט בברכות [דאל"כ גם הש"ץ היאך היה מברך].

ועפ"ז נהג רבינו שלא לברך בעצמו בימים אלו כי אם לשמוע הברכות מהש"ץ המברך וכמשנ"ת [וכמובן בכוונת שומע ומשמיע], זולת היכא שהיה בעצמו הש"ץ שאז היה הוא המברך והמוציא לצבור בברכות.

2. דתחילת ברכה שלאחריה היא מתיבת 'יהללך', ואם היה אומר תחילתה בעצמו ורק סופה יוצא מהש"ץ, היה נכנס לנידון אם אריך למעבד הכי לצאת בברכה חציה בשמיעה וחציה באמירה, ועכ"פ לכתחילה בודאי אין לעשות כן, וכמבואר בשו"ע (סי' קצד ס"ג), וכן העיר רבינו בספרו 'זורח השמש' (עמ' לב הע' פה) וב'קונטרס ראש חודש' (בכת"י, אות יד), ועיין עוד בספרו זה השלחן (ח"א סי' קצד ס"ג) מה שכתב בזה.

3. כן העיר רבינו במכתבו הנדפס בקובץ 'ישורון' (כרך מ' עמ' תלא), דהלוא חיוב ההלל מצוותו משיעלה עמוד השחר (מגילה כ' ע"א), וקיימא לן כהרמב"ם (פ"ג מתפילה הל"ו) דקריאת

1. וכן כתב רבינו ב'קונטרס ראש חודש' (בכת"י, אות יד) ובספרו 'זורח השמש' (עמ' לב) וספר 'ט"ב שחל ביום א' ודיני שבת שלפניו' (סעיף מח הע' עג, בנדמ"ח עמ' לג), והטעם לזה, דהנה הטור (סי' תכב) הביא מחלוקת הראשונים אודות הברכה על ההלל בימים שאין גומרים אותו [שאז אינו רק ממנהגא], דדעת רבינו תם והרא"ש - דמברכים עליו בין הצבור ובין היחיד, ודעת רש"י והרמב"ם - דאין מברכים על מנהגא כלל, ומשמעות דעת הרי"ף - דהצבור מברכים ורק היחיד אינו מברך, ע"כ, ולמעשה כתב השו"ע (שם ס"ב) דהמנהג כהרמב"ם שלא לברך, ואילו הרמ"א (שם) הסכים כדעת רבינו תם והרא"ש דלעולם מברכים עליו, בין הצבור ובין היחיד, וכתב שכן נוהגין במדינות אלו, אמנם הוסיף דלמעשה יזהר לקרותו עם הצבור כדי שיברך עמהם, ע"כ, והיינו שע"ז ייחשב קצת כקורא עם הצבור, וירויח שיטת הרי"ף דבעינן צבור דוקא.

וכתב על זה בערוך השלחן (שם אות ח'), וז"ל "ויראה לי, דבראש חודש וחזה"מ פסח וכו', המתפללין עם הצבור, לא ידעתי למה יברכו בפני עצמן, הלוא יכולים לענות אמן על ברכת הש"ץ בתחילה וסוף, והעונה 'אמן' כמברך, ולמה לנו להרבות בברכות במקום שלגדולי רבותינו הוי ברכה לבטלה", ומסיים על זה "וכן אני נוהג", עכ"ד, וכעין זה מצינו גם בחכמת שלמה (סו"ס תכו) יעו"ש - וכן נראה גם דעת רבינו הגר"א ז"ל,

סדר אמירתו

ג. ההלל כולו בנעימה וקול זמרה⁴, וגם הפסוקים "אנא ד' הושיעה נא, אנא ד' הצליחה נא" הקפיד לומר בשירה ונעימה⁵.

❧ עקבי דרך ❧

הימים שוב לא יוכל לספור בברכה, אף שהיה דעתו לספור אח"כ בברכה, וכעין זה מבואר גם מדברי הפוסקים (ס"ס מו) שהצריכו לכוין להדיא שלא לצאת ידי חובת קרי"ש באמירת פסוק 'שמע ישראל' שבסדר הקרבנות, ולא סמכו על מה שבדעתו אח"כ לקרות את שמע בברכותיה על סדר התפילה [וראה עוד מה שהבאנו בזה לעיל (פ"ח) בתחילת הנהגות פסוקי דזמרה].

וראה לעיל (פ"ג) בהערה בסוף הפרק, דרבינו לעצמו היה מחמיר שלא לעשות כהאי גוונא אפילו עם כוונה להדיא שלא לצאת, כדי לחוש לדעת הרא"ה (הו"ד בב"י ס"ס תקפט) דאפילו עומד וצווח לא מהני למאן דאמר מצוות אין צריכות כוונה, ומהיות טוב לחוש לדבריו במקום שאין שום הפסד בזה.

4. כן הוא כבר במסכת סופרים (פ"כ הל"ט) דההלל יש לקרותו בנעימה לקיים מה שנאמר 'ונרוממה שמו יחדיו', ע"כ, והובא בהגהות מיימוניות (פ"ג מחנוכה אות ז') ובדרכי משה (סי' תכב סק"ד), וכן הוא בלשון השו"ע (סי' תפז ס"ד) לאומרו 'בנעימה'. ועיין לעיל (פ"ה) בהנהגות ניגוני התפילות מה שהבאנו בענין הזהירות שלא לשבש הטעמת התיבות מחמת הנגינה.

5. וכן העיר רבינו ב'קונטרס ראש חודש' (בכת"י, אות יז), וז"ל "באמירת ההלל 'אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא' יש לאומרו בניגון של שירה והלל, ולא בניגון בכי תמרורים, ודלא כטועין הצווחים זאת בבכיות ודמעות וכו', דלא תיקנו חז"ל באמצע הלל לבכות ולהתעצב וכו' בימים של ימי הלל ושבח והודאה להשי"ת", עכ"ד. ועיין עוד בספר 'בנאות דשא' (גרינפלד, עה"ת שמות עמ' קמה) מה שהביא מרבינו בזה. ורבינו היה רגיל לומר זה בהניגון שרגילים לנגן בשעת החופה.

ההלל היא מצוה מדרבנן, ודעת המגן אברהם בשם הרדב"ז דמצוות דרבנן אין צריכות כוונה, ואף דיש חולקים על זה (וכמובא במשנ"ב סי' ס' סק"י), אבל עכ"פ מידי ספיקא לא נפקא, ואין יוכל אח"כ לברך מספק על קריאת ההלל שבסדר התפילה [נפשוט דסברת המגן אברהם (סי' תקפד) דכשאומר רק בדרך תחינה ובקשה שאני, לא שייכא אלא לענין שלא ייחשב כקורא הלל בימי הדין או בכל יום וכו', אבל לא לענין יום שמחוייב בו באמירת ההלל לומר דמשום זה לא יצא ידי חובתו, דפשיטא דאמירתו בקול זמרה אינו מעכב], ואף שבדרך כלל אומרים אותו מיושב, אבל באמת גם אמירתו מעומד אינה לעיכובא (כפמ"ג סי' תכב), וכמו כן כפילת הפסוקים אינו מעכב (וכרמב"ם שם הל"א דהוא רק מנהג).

ומטעם זה מסיק רבינו שם, דהיכא שאירע שאמר פסוקי ההלל בבוקר קודם התפילה ולא היה זכור לכוין שלא לצאת בזה ידי חובת הלל, דאין לו לברך אח"כ בעצמו על קריאת ההלל שבסדר התפילה, לא מיבעיא ביום שגומרים בו ההלל, אלא אפילו ביום שאומרים בו חצי ההלל, דהיה מקום לומר דלא מהני מה שקרא הלל שלם בבוקר, מכל מקום אחר דבלאו הכי דעת הרבה פוסקים דאין לברך על ההלל בימים כאלו, הלכך חזי לאיצטרופי נמי שלא לברך בכהאי גוונא שכבר אמרו בבוקר, עכתו"ד שם. ובענין זמן עלות השחר, ראה מה שהבאנו לעיל (פ"ז) לגבי התחלת זמן אמירת פסוקי דזמרה.

ועיין עוד בשו"ת מנחת אלעזר (ח"ג סי' לד) ודרכי חיים ושלום (אות תפז) דרצה לומר דכיון שבשאר ימים רגיל לאומרו בברכה וכעת אמרו בלא ברכה, הוי זה כמו כוונה הפכית שלא לצאת יעו"ש, אמנם כבר העיר על זה בעצמו (במנח"א שם) דממה שמצינו בהלכות ספירת העומר (סי' תפט ס"ד) דאם השיב לחבירו בימי הספירה את מנין

ד. אמירת פסוקי הודו וכו' יאמר וכו' יאמרו וכו', נהג לשמוע מהש"ץ ולענות על כל אחד 'הודו' וכו', אולם בימים שגומרים בהם ההלל אזי היה אומר הכל בעצמו⁶.

ה. חתימת הברכה שלאחריה 'מלך מהולל בתשכחות' דקדק לסיים יחד עם אחר שוה בשוה, ולענות 'אמן' אחר ברכת עצמו⁷.

דיוקים

ו. היה רגיל להזהיר על דקדוק התיבות וההגייה באמירת ההלל, ובפרט בימים שגומרים בהם ההלל דבהם בתחסיר שום תיבה או אות שמשנתה המשמעות מחמתה נראה דאינו יוצא ידי חובתו⁸.

❦ עקבי דרך ❦

הכתב דוקא, דבזה שמוציא אחרים ידי חובתם ודאי צריך ליוזר לומר מתוך הכתב, וכדכתב במשנה ברורה (סי' מט סק"ז) [ספר זכרון 'שירת מרים' (פטרפרינד) עמ' רעג].

7. ראה מה שביארנו בזה לעיל (פ"ח) בחתימת ברכת 'ישתבח' בשחרית דחול. ויש לציין כאן למה שהעיר רבינו במקו"א (ונדפס בהגש"פ 'מחשבת בצלאל' במקומו) דבחתימת ההלל שאומרים בסעודת ליל הסדר אין עונים 'אמן' אחר ברכת עצמו, בין הספרדים העונים תמיד ובין האשכנזים כשסיימו יחד הברכה, שהרי שם אין ברכה ראשונה, ע"כ.

8. בטור (ר"ס תפח) הביא דעת מהר"ם מרוטנבורג דאף בימים שאומרים הלל שלם יאמר הברכה בלשון 'לקרות' ההלל, דאילו יאמר 'לגמור' אזי אם יחסר ממנה אות אחת או תיבה אחת הוי ברכה לבטלה, ואילו הרא"ש דחה דבריו דגם 'לגמור' יכול להתפרש בתור קריאה גרידא, וכדאמרו בגמרא הותיקין היו 'גומרים' אותו עם הנץ החמה, עכ"ד, ולמעשה הרמ"א (שם ס"א) חשש לדברי מהר"ם וכתב לומר 'לקרות' ההלל.

ובשער הציון שם (סק"ג) העיר על דברי מהר"ם, דלכאורה גם אחר שידקדק לומר בלשון 'לקרות', אכתי אם ידלג מהלל לא יצא ידי חובתו והוי הברכה לבטלה, וכמו במגילה, ומה הרויח בשינוי

6. וכן כתב רבינו בספרו 'זורח השמש' (עמ' לב אות ג') ובחיבורו 'קונטרס ראש חודש' (בכת"י, אות טו), דמעיקר הדין בהלל צריך לשמוע מהש"ץ 'יאמר נא' וכו' 'יאמרו נא' וכו' ולכוין לצאת, ולענות 'הודו', וכדאיתא בטור ובית יוסף (סי' תכב), ורק עכשיו נהגו גם הצבור לאומרם וכדאיתא במשנה ברורה (סק"ב), והגר"א במעשה רב (אות קנב) חילק בזה בין יום שגומרים ההלל - שאז יאמרוהו ג"כ הציבור, לבין יום שאין גומרים ההלל - שאז ישמעו מהש"ץ [ויש להעיר, דאף כשהם אומרים אותו בעצמם, צריכים לומר זה בלחש עם הש"ץ (כמג"א סק"ח), ולא כמו שנוהגים עכשיו לומר בקול רם כל אחד לעצמו, וכן כתב בסידור רב עמרם (פרומקין, ח"ב במקור הברכות דף ע"א)], עכ"ד רבינו שם.

ובטעם החילוק בין ימים שגומרים לימים שאין גומרים, דבימים שגומרים יש לדקדק יותר שיאמר כולו בעצמו, ולא שיצא חלק ממנו בשומע כעונה, דסוכ"ס אינו כאומר בעצמו ממש [ביאורים מהגר"ה שם], וגם בלאו הכי, בימים שגומרים בהם ההלל, יש לחוש יותר שמא יחסיר איזה תיבה שלא ישמע מהש"ץ, ולכן מקפידים אז שיאמר כל אחד הכל בעצמו [תשובות והנהגות ח"א סי' קיט].

והעיר רבינו, דכשהש"ץ אומר זה בכדי להוציא הצבור ידי חובתם, יש לו לדקדק לומר מתוך

ז. בענין הגיית התיבות, היה מזהיר במיוחד על תיבת אני אמרתי 'בחפזי' [שרוב העולם אומרים במעוות 'בחבזי'], וראה עוד בהערה⁹.

ח. תיבת 'בְּמִרְחֶב יָ-ה' נהג לאומרה בשתי תיבות (חי"ת קמוצה והה"א במפיק), אמנם בימים שגומרים בהם ההלל היה מדקדק לומר הפסוק פעמיים, בראשונה 'בְּמִרְחֶב יָ-ה' בתיבה אחת (בחי"ת פתוחה וה"א פשוטה), ובשניה בשתי תיבות כנ"ל¹⁰.

✧ עקבי דרך ✧

לשם - קריאתו במלרע [והקוראו במלעיל נשמע כמתכוין לשם של ארץ]; חסדו - להתזו הסמ"ך, שלא ישמע 'חזדו' [וכבר הזהיר ע"ז בדרכ"מ (סי' תכב סק"ד) בשם הירושלמי]; התיבות 'עושה' חיל, 'אבוא' בם - קריאתם במלעיל; 'היתה' לראש פינה, קריאתה במלרע; 'היתה' זאת - במלעיל; נפלאות - ולא נפלאות וכדו'; 'אנא' השם וכו' - קריאתו במלעיל [א.ה. ועיין מנחת שי (שם) דעכ"פ ידגיש הנו"ן 'אנא', שלא ישמע מלשון שאלה היכן]; הושיעה - קריאתו במלעיל; הצליחה - קריאתו במלרע; 'נא', בנאמר אחר תיבת 'הושיעה' - יש לומר 'נא' בנו"ן דגושה, מדין דחיק, ובנאמר אחר תיבת 'הצליחה' - יש לומר 'נא' בנו"ן רפויה, מדין אחר יהו"א; 'אלי' אתה - קריאתו במלרע. עכתו"ד רבינו שם.

10. בענין זה האריך רבינו בשו"ת 'שומע ומוסיף' (בכת"י), דהנה באמת בכל הסידורים הישנים מופיע זה בשתי תיבות, ומה שנמצא בסידורי אשכנז בזמנינו בתיבה אחת 'במרחביה', הוא בעקבות הרו"ה שהדפיס זה בתיבה אחת ואחריו נמשכו סידורי ומחזורי אשכנז [דהיינו אותם שיצאו באשכנז גופא, וכמו סידור בער ועוד, כי רו"ה היה להם לפוסק אחרון בעניינים אלה ועל פיו ישק כל דבר, וגם מה שנמצא כן במקצת סידורים אחרים, הוא ג"כ ממה שנדפס אחרי רו"ה].

והנה הטעם לשינוי זה, כפי הנראה הוא מחמת שתי סיבות עיקריות: (א) דכבר בגמרא בפסחים (דף ק"ז ע"א) דנו אודות זה אם הוא תיבה אחת [וממילא אין כאן שם קודש לענין איסור מחיקה, וגם בדקדוק הקריאה, החי"ת תתנקד בפתח והה"א בלא מפיק], או שתי תיבות [והיינו שיש

לשון הברכה בזה, וכתב דאולי סבירא ליה למהר"ם לענין מגילה כדעה הראשונה שם (סי' תרצ ס"ד) דאין מדקדקין בטעויותיה [דהיינו אף אם לא קרא התיבה כתיקונה ג"כ יצא], וממילא מסתברא שהוא הדין והטעם לענין ההלל, ולכן הקפיד דוקא מצד נוסח הברכה שלא יאמר 'לגמור', דסבירא ליה דבלשון כזה אכתי הויא ברכה לבטלה היות ולא גמר, עכתו"ד.

ועכ"פ למעשה כתב השער הציון (שם סק"ב), דלפי מאי דמחמירין גם לענין טעות בקריאת המגילה, ממילא גם לענין ההלל, עכ"פ בימים שאמירתו מדינא שאומרים ההלל שלם, אזי צריך לזהר מאד שלא יקרא התיבות בטעות שמשנתנה הענין על ידי זה, עכ"ד, ובספר 'זה השלחן' (ח"א סי' תפח) כתב רבינו, דאם אירע שטעה טוב לחזור ולקרות ההלל שנית בלא ברכה, ע"כ.

9. בספרו 'קצור הלכות מועדים' (שבועות, בדיני ההלל) האריך רבינו לבאר מרבית הדברים שצריך לזהר בהם בקריאת ההלל, ולהשלמת הענין נראה להעתיקם כאן בקצרה: המגביה, המשפיל, מקימי, להושיבי, מושיבי - קריאתם במלרע; ולא ידברו, ולא יראו, ולא ישמעו, ולא יריחון, ולא ימישון, ולא יהלכו, לא יהגו - להפריד בין תיבת 'לא' לאות יו"ד שלאחריה [להמבטאים חול"ם כמו 'אוי']; באהבתי כי ישמע ד' את קולי, התיבות 'אנה' השם 'מלטה' נפשי - קריאתם במלרע; שומר פתאים, האל"ף נעלמת ויש לבטא רק היו"ד; דלותי, שובי - קריאתם במלרע; אני אמרתי 'בחפזי' - להזהר מאד שלא לומר 'בחבזי', כפי שמצוי אצל רוב הקהל בהעדר שימת לב מיוחדת; 'המותה' לחסידיו - הוא"ו בשווא נח; בתוככי - קריאתו במלעיל; 'הודו'

מ. בברכה שלאחריה: "יהללוך ד' כל מעשיך", ובלא תיבת 'על'11.

✧ עקבי דרך ✧

כא ע"ב, שמות יז, טז) שרצה להכריע מכח זה דדברי ספר 'מסורה' הנ"ל לאו דסמכא היא, יעוי"ש שהאריך בזה.

וביותר מזה מצינו להמאירי בפסחים (שם), שכתב כן להלכה דשתי תיבות נינהו גם בדינא דגמרא [ואולי הוא מחמת שמצינו שהגמרא נסתפקה אליבא דרב חסדא, דמשמע דהלכתא כוותיה, והבין המאירי, דכיון שסוכ"ס לא הזכירו רב חסדא בין המנויים לתיבה אחת, מסתמא סבירא ליה דשתי תיבות נינהו, והגמרא הניח בתיקו רק מצד שלא מצאו ראיה מכרעת לזה, ועיין].

ולמעשה נהג רבינו בזה לעיקר כמאן דאמר שתי תיבות נינהו, וכדאיתא בספרי התנכיים העתיקים המדויקים ביותר, וכדמצינו להדיא גם בדברי המדרש והזוה"ק והאריז"ל דשתי תיבות נינהו וכנ"ל, ומכל מקום בימים שגומרים בהם ההלל שאז חיוב הדקדוק בהלל חמור יותר, אזי היה נוהג לאומרו פעמיים כדי לצאת ידי כולם, וכמו שכתב בחיבורו תיקון תפילה (ח"ב עמ' מ' אות יא), והיינו בפעם הראשונה בתיבה אחת 'במרחב' [חית' פתוחה וה"א פשוטה בלא מפיק] - ואזי המכוון הוא רק למקום רחב, ובפעם שניה בשתי תיבות 'במרחב' [בחי' קמוצה וה"א במפיק] - ואזי המכוון הוא להקב"ה שהושיבו במקום רחב.

11. כן הוא על פי רבינו הגר"א ז"ל במעשה רב (אות קג) ובדיוקים בנוסח התפילות והברכות (נדפס בשו"ע או"ח סוף ח"א), והוא על דרך הכתוב בפרק תהלה לדוד "יודוך ד' כל מעשיך" [תוספת מעשה רב, אות מא].

כאן שם קודש, וגם בדקדוק הקריאה תהיה החי' קמוצה והה"א במפיק], ולמעשה איתא שם, דלדעת רב ורבה [ול"ג רבא] 'במרחביה' היא תיבה אחת, ובדעת רב חסדא מיבעיא להו שם אם סבירא ליה דשתי תיבות נינהו או לאו והניחו בתיקו, ע"כ, ואם כן לא שבקינן פשיטותא דרב ורבה, מחמת הספק בדעת רב חסדא [וכן עולה גם מדברי הים של שלמה (גיטין, פ"ד שמות גיטין אות י') דגרס 'רבא' ומצדד שם דהלכה כבתראי יעוי"ש]; (ב) כתב בסידור בער (עמ' 331) דכן איתא בספר 'מסורה', דמונה שם הני מילי דלא מפקו ה"א, וביניהם גם תיבת ב'מרחביה', ומשמע שהיא מילה אחת.

ואולם בדברי המדרש תהילים (ילק"ש סי' תתעה) מובא זה בשתי תיבות 'במרחב י-ה', וגם להדיא דורש תיבת י-ה' על הקב"ה, וכבר הרגיש בזה בסידור בער (שם), וכתב דאף שמצינו במדרש (שם) דדריש י-ה' של 'במרחביה' על הקב"ה, כבר ידענו שבכל מקום אשר המדרש מתנגד למסורה, ההלכה כדברי המסורה, ע"כ, אולם כתב רבינו (שם), דבאמת אין זה רק דברי המדרש, דמלבד כל הסידורים הקדמונים בהם מופיע זה בשתי תיבות, וכדהעיד לן הרב מנחת שי (תהילים קיח, ה), גם נמצא כן בספרי תנכיים עתיקים - כתנ"ך כת"י לניגראד (הוצאת דותן), ותנ"ך כת"י ארם צובא (שהוא מדויק מאד וקרוב לומר שהוא לבן אשר ושעליו סמך הרמב"ם), וכן איתא גם בסידור תימן קדום בתצלום כת"י, וכן איתא להדיא גם בדברי הזוה"ק (פר' נשא, דף קלט ע"ב) דשתי תיבות נינהו ושתיבת י-ה' קודש, וכן הוא גם בדברי ודרושי רבינו האריז"ל בשער הכוונות (דף מה ע"א, ועוד), וראה בספר 'אור תורה' לר' עזריאל ז"ל מווילנא (מכתב מאלוה, דף